

M. V. Celkanović

TRINAEST DANA U SOVJETSKOM SAVEZU G. G. 1972.

Do moga putovanja u Sovjetski Savez u jesen 1972. nije došlo slučajem. Nemam zašto kriti još mladenačku želju da posjetim Rusiju. Možda je to u ranim dačkim danima bilo sutonsko palucanje sustalih iskrica s panslavenske baklje, koja se gasila, no bez sumnje bio je to više učinak čitanja klasičnih djela ruske literature. Događaji koji su se odvili u Rusiji između dva rata, pa drugi svjetski rat, poratne mijene i sustavni studij fenomena marksizma, koji je revolucionarnim putem postao aktualan prvenstveno u Sovjetskom Savezu, a zatim i u još nekim istočnim zemljama, sve je to poticalo i opravdanu radoznalost i provjeravanje u samoj matici zemlji svega što smo studirali, o čemu smo čitali, slušali.

Povoljna prilika pružila mi se kad je ljubljanski »Putnik« oglasio veliko ekumensko hodočašće u Sovjetski Savez pod stručnim vodstvom profesora ljubljanskog teološkog fakulteta dra Franca Perka. Shvatio sam doslovno oglas i javio se kao sudionik, iako ne pripadam istoj etničkoj jedinici. Ekumenizam je bar zajednički.

Kad smo se 21. rujna 1972. našli svi na okupu pred ulazom u Tupoljev, bio sam ne malo iznenađen. Naša je skupina brojila samo 18 članova. Sastav je bio pomalo neobičan: tri slovenska svećenika, dva hrvatska, pet civila, od kojih tri Slovenca i dva Srbina, i osam gospođa, sve odreda Slovenke. Dodamo li odmah vodiča ljubljanske agencije i vodiča »Inturista«, ruske turističke agencije, onda se naše brojčano stanje konačno ustalilo s brojem dvadeset. Mala četa, ali hrabra!?! . . .

Zašto sam se iznenadio nad tako malim brojem »hodočasnika«, nije se teško domisliti. Vjerovao sam da će nas biti bar tri puta više. Iako se osobno ne zanosim previše ekumenskom idejom, ipak sam smatrao da će interes u Sloveniji biti znatno veći. Ali, istini za volju, treba odmah dodati da je tjedan dana prije iz Maribora posjetila Rusiju u istom raspoloženju veća skupina. S mariborskim biskupom bilo je još jedanaest svećenika i petnaestak vjernika. Kad se jedno i drugo sjedini, onda je slika kudikamo izglednija. Mi u Hrvatskoj nismo ni pokušali nešto slično ostvariti.

Prvo iznenađenje nije ostalo osamljeno. Stekao sam dojam da je inicijator našeg »ekumenskog hodočašća« bila turistička agencija. Razumljivo, iz svojih jasnih pobuda. Dosljedno, od naslova nije mnogo ostalo. »Inturist« je znao sastav i bar nominalni pravac te stoga obuhvatio programom i jedan ekumenski susret. Za ostalo morali smo se pobrinuti sami. Taj »propust« nije mnogo okrnjio naše putovanje, jer osim petorice svećenika, ostale vjerojatno nije previše zaokupljao ekumenski moment. Mi smo bili izletnici, koji su u Rusiji proživjeli ugodnih trinaest dana, vidjeli mnogo raznolikoga, obogatili iskustvo brojnim doživljajima, potvrdili nekadašnje predodžbe, ispravili krive informacije, upoznali se sa specifičnm sovjetskim sistemom, hodali starim stazama kršćanstva i vidjeli njegove nove miljokaze, povratili se obogaćeni novim iskustvima. Također ni ekumenski moment nije mimoiden. Sve u svemu, dovoljno korisno i vrijedno!

Razumljivo je samo po sebi da bi se put od trinaest dana u tu zanimljivu zemlju mogao opisati u podebeloj knjizi. Pogotovo kad bi se išlo tragom starih putopisa te nizali geografski, etnički, povijesni i drugi podaci. Čini se da je danas ta vrsta književnosti pri izdisaju. Na prvi mah zvuči paradoksalno, ali je istinito: danas se neobično mnogo putuje, od državnika do penzionera, koji nose zastavicu prvenstva, ali vrijednih putopisa nema. Nema ih ne samo kod nas nego ni kod drugih naroda. Možda je razlog toj pojavi upravo u tom neobično velikom šalabazanju svijetom bez određene ideje i sadržaja u mnogim slučajevima. Nesumnjivo je još više uzrok tome što mi danas imamo detaljno zabilježeno u enciklopedijama, priručnicima, vodičima toliko toga da treba biti velik majstor pa znati odabrati nešto što će zanimati nervozni svijet brojnih putnika i čitalaca.

Zato ću i ja pokušati da iz našeg trinaestdnevnog putovanja po Sovjetskom Savezu izaberem ono što smatram najzanimljivijim i za naš sadašnji trenutak najkorisnijim. Ruta je bila opsežna: Kijev — Riga — Tallinn — Lenjingrad — Moskva — Zagorsk. Istina, samo jedan dio Sovjetskog Saveza, ali svakako za nas ne samo najpristupačniji nego i najopsežniji. Najveći gradovi i najzanimljiviji predjeli. Srce Rusije. Srce pravoslavlja, katoličanstva i luteranstva. Središta oktobarske revolucije. Ishodište novoformirane religije ateizma ili, možda još bolje rečeno, apoteoze Čovjeka.

Opterećenja, suprotnosti, specifičnosti

Moje je uvjerenje da su putovanja svijetom ne samo korisna nego i nužna, no potrebno je učiniti ih smišljenima i sadržajnim. Onda će i učinci biti vrijedni uloženi napora i troškova. Ako je čovječiji život određeno i sudbinsko putovanje ovim svijetom, onda i sva naša životna putovanja ulaze u okvir egzistencijske stvarnosti i sva su integralni dio nas. Dosljedno, i ovaj put u Rusiju ulazi u sveobuhvatnu sliku naše životne zbilje. O nama, dakle, ovisi kakvu će prinovu donijeti odabrani izlet.

Velika zapreka da se okoristimo nekim putovanjem leži upravo u hotimično ili nehotice usvojenim kojekakvim predrasudama, lošim informacijama ili smišljenim dezinformacijama, koje nosimo polazeći u nepoznati svijet. Teško je otresti se toga u naše heterogeno vrijeme, napose kad ideološki protivnici ne žale oružja. To posebno vrijedi za Rusiju i za još neke zemlje. Mi polazimo opterećeni kojekakvim nepotrebnim ili pogubnim šablonama i očekujemo samo loše, negativno, nesavršeno. Nosimo svoja mjerila i ako sve ne odgovara njima, nepošteditno odbijamo, osuđujemo.

Kad sam na povratku znancima morao pričati o svojim utiscima, većina njih se čudila mome pričanju. Neki su se upuštali u raspravu, bez obzira na to jesu li bili u Rusiji ili nisu, drugi su iznosili protivna mišljenja, treći su mi dobacili po koju riječ sažaljenja. Na sve to morao sam ponavljati jedno te isto: istina me obvezuje da rečem samo ono što sam vidio i kako sam vidio u trinaest dana. I ništa više, i ništa manje.

Sovjetski sistem formiranog kolektiviziranog društva poznat je svima koji su bar malo čitali o sovjetskoj zbilji u posljednjih pedeset i pet godina. To je posjetiocu nakon malog boravka sasvim uočljivo. Revolucija iz 1917. izmijenila je strukturu ne samo u političkom, upravnom, ekonomskom, nego i u kulturnom, društvenom, ideološkom, religijskom smislu. Rousseau bi bio neobično sretan kad bi posjetio Sovjetski Savez i vidio da je izbrisan izvor nejednakosti među ljudima, jer ne postoji privatno vlasništvo. Istina, u uskom okviru još postoji, ali to je neznatna sitnica, iako za kolektivno društvo veoma opasna s načelne i s praktične točke gledišta.

Prolazeći otvorenim očima Rusijom, ja sam s mnogo pažnje i s razmišljanjem gledao taj fenomen. Prvi put sam ga sreo i zato mi je bio još zanimljiviji. Sjetio sam se svih onih prikrivenih aluzija iz davne starine za kolektivnim društvom, Platonovih ideja, utopističkih misli Tome Morusa, idealnog grada Tome Campanelle i tolikih drugih iz minulih stoljeća. Je li to ostvareno u realnoj zamisli kako je najbolje za čovjeka? Jesu li to težnje slobodnih ljudi, koji maju pravo izbora životne sreće? U čemu su prednosti takvog društva pred suprotnim? Što o svemu tome misle podanici Sovjetskog Saveza? Je li centralističko dirigiranje bolje i poželjnije za tako velik narod i da li se na taj način ide boljem životu?

Ne mogu na to odgovoriti, iako bih želio. To su teška pitanja. Može se samo praktično zaviriti tamo i amo da se nasluti bolje ili gore. Centralizam, dirigiranje iz središta osjećaju se u Sovjetskom Savezu na svakom koraku. To je svojstvenost sovjetskog sistema. To se ne taji i ne može tajiti. Učinci su vidljivi i opipljivi. Primjeri se susreću obilno, iako u kratkom vremenu.

Nama je gotovo nepojmljivo da je u cijelom Sovjetskom Savezu svuda isti sistem cijena, izbor robe, i numerički i kvalitativno. Cijene nas začuđuju, pogotovo ako važno rubalj prema službenom kursu (1,22 dolara USA). Stoga ne iznenađuje ako su svagdje tipizirane trgovine, ako su česti redovi u prodavaonicama prehrambenih artikala i predmeta široke potrošnje. Vanjskom uređenju trgovina ne pridaje se osobita pažnja. Drukčije može teško i biti ako je sistem stroge zaokruženosti, bez uvoza, sveden na svoje mogućnosti i domete.

Dosljedno, ruski čovjek je skromno obučen. To ne znači loše. Nešto lošije zapazio sam u Tallinnu, ali to je Estonija, to je lučki grad. Žene su bolje odjevene od muškaraca, što nije teško razumjeti. No, s druge strane, nema velikih razlika među ljudima koje susrećemo, ni u kojem pogledu. One su nivelirane u pravoj mjeri.

Gradovi imponiraju, ne svojom prostornošću, već u prvom redu svojom obnovom u starom stilu davnih četvrti. Stare su zgrade obnovljene točno onakve kakve su i nekad bile. Taj zahvat tražio je ne samo velike novčane izdatke nego i studiozne razrade starog stila, primjenu stare tehnike i strpljiv, dugotrajan posao. Gotovo je nevjerojatno, kad uđete u obnovljene dvorce, muzeje, službene ili stambene zgrade i pogledate kako je sve precizno i uspješno restaurirano. Nikad ne mogu zaboraviti u Pavlovsku kod Lenjingrada dvorac Pavla I., sina Katarine II. Taj je dvorac tek 1971. pušten ponovo u promet. Nijemci su ga ostavili poharana, popaljena, gotovo uništena, a sad je potpuno jednak kakav je bio pred dva stoljeća. To je tako vrhunski restaurirano da bih za vjeran album žrtvovao mnogo. Ali to se ne može kupiti u doličnoj formi. Ne samo tu, nego ni drugdje. Jednako nema ni poštene dopisnice. Hoćemo li brzo zaključiti da to ne može ruska tehnika učiniti? Pa teže je izvršiti onako uspješne restauratorske zahvate negoli otisnuti dobru razglednicu ili album muzeja, grada i slično.

Parkovi su poseban ures ruskih gradova. Ima ih mnogo. U Kijevu oni zauzimaju polovinu cjelokupne gradske površine. Uredni su i privlačni. Po njima su rasuti u uzornom redu brojni spomenici. Još više je spomenika po gradskim trgovinama i ulicama. Ugodno iznenađuje činjenica da su sačuvani i oni od prije rata. To nije bilo lako, ali se ipak u većini slučajeva uspjelo. Isto se može reći i za mnoga umjetnička djela.

Smisao za nacionalnu povijest veoma je izoštren. Ne samo za ovu posljiye 1917. Ona, doduše, ima prvenstvo, ali i stara se dužno poštuje. Kad bih pisao reportažu s ovog putovanja, naslovio bih je: Car — revolucija — Lenjin — memorijalna groblja — ordeni — sovjetsko društvo — i...

Ruski gradovi puni su muzeja, umjetnina, dvoraca i prekrasnih crkava. Puni su škola, fakulteta, tvornica. Stambena je izgradnja daleko odmakla. Noviji dijelovi gradova i naselja sasvim su slični modernim četvrtima u drugim zemljama. Neboderi, velike zgrade, formirani mikro-rajoni, masivno i jednolično. Za posjetioce to nema osobite zanimljivosti.

Čistoća gradova i mjesta zadivljuje. Promet se odvija uzorno. Treba se provesti metroom, tramvajem, trolejbusom. Nema vike, trke, žurbe, guranja. I to bez konduktera!

Vladanje na ulici, na javnim mjestima i u prometu na velikoj je visini. Nigdje nisam zapazio da se netko svađa, tuče ili pravi izgrede. Čupavci su još nepoznati, mini-suknje veoma rijetke, super-mini se nigdje ne vidi. Mladi ljudi ponašaju se pristojno. Malo se, doduše, i vide. Oni su u školi, u domovima ili rade. Kad smo u Moskvi posjetili Lomonosov sveučilišni grad, rečeno nam je da još nije gotov, iako ima dvadeset tisuća prostorija. Uvjeti su za studente povoljni. Sve što traži studentski život ima u tom naselju. Student nema potrebe da silazi u Moskvu. Razumljivo je da u pet godina, odnosno šest za neke fakultete, može svršiti studij. Zaposlenje mu je osigurano. Tri godine mora raditi u svojoj struci.

S obzirom na vladanje na javnim mjestima i primjedbe na čupavce moram učiniti i jednu iznimku. U Tallinnu, u Estoniji, slika je ponešto drukčija. Tu sam šetajući noću susreo i čupavčiče, pijane ljude, dvije starije prostitutke s kojima su se dječaci ponešto zavitalavali, vidio sam noćne lokale (kabarete). Ali to je Baltik.

Ruski čovjek rado govori, uslužan je. Mene su neki »informirali« kako neću imati prilike da govorim s Rusima, da slijеćemo avionima na aerodrome koji su samo za strance, da ćemo biti pod trajnim nadzorom, da se nećemo moći kretati nikamo drugamo, već prema programu. Ništa od svega toga nisam mogao iskustvom potvrditi. Od ulaska u avion, koji je letio za Kijev, do silaska aviona, koji se digao u Moskvi, mi smo isključivo slijetali na ruske aerodrome za unutrašnji promet, vozili se trajno s Rusima, razgovarali, častili se. Nakon programa predviđenog za pojedini dan svatko je išao kamo god je htio. Posebnog nadzora nisam mogao zapaziti.

Taksi-služba je savršena. Činjenica je da su privatni osobni automobili rijetki, stoga oni nadomještaju potrebe građana. Jeftini su i hitri. Meni su tvrdili ljudi da strance taksisti izbjegavaju. Mi smo se svaki dan vozili taksijima kad god smo htjeli i kamo god smo željeli. U Lenjingradu smo jutrom kolektivno išli taksijima na misu do katoličke crkve, koja je od hotela »Sovjetskaja« udaljena više od sedam kilometara. Taksisti su besprijekorni u naplaćivanju, ali se po noći u kasnije sate ponekom našem suputniku desilo da je morao platiti i više od predviđenoga. To nas ne bi moralo puno ni smetati s obzirom na sve obzire.

Jednako moram priznati da nisam mogao potvrditi informaciju kako u Rusiji nema šverca. Prodati bilo što moglo se svagdje. U Lenjingradu se interesenti usude pitati i na ulici. Drugo je pitanje što ćemo s tim

rubljima. Za dnevne potrebe dobro dođu, a za ostalo kupovanje nema pravih prilika. Meni su toliki pričali kako se u Rusiji može kupiti jeftino krzno, fotografski aparati, kino-kamere, jantar. Od svega toga može se kupiti samo jantar, ali ne jeftino. Drugo je ako je šverc veoma povoljan za prodavača.

Također se nisam mogao uvjeriti ni u tvrdnju jedne naše žene, koja je tvrdila da u Rusiji nema prosjaka. Ja sam ih nekolicinu vidio pred Vladimирskim saborom u Kijevu. I više nigdje.

Sve te iskreno iznesene opservacije, koje bismo mogli produljiti još dugo, svjedoče nam o širini zapažanja, koje je mnogostruko i veoma, veoma zanimljivo. Kad odbacimo aprioristička opterećenja, stečena svojom ili tuđom zaslugom, otklonimo krive informacije i ne popustimo njihovu zamagljivanju realnih oblića, onda smo u mogućnosti da dogleđamo pravu stvarnost. Onda nam fenomen suvremene ruske zbilje iskrsne u originalnom ruhu.

Nakon povratka, sumirajući sve dojmove, u većoj sam nedoumici da donesem neke određene sudove negoli sam bio prvih dana. To je dobar znak. Pravi sudovi podložni su zrenju.

Ja sada razmišljam ovako: ruska stvarnost, stvarnost sovjetskog sistema stara je pedeset i pet godina. Toliko je star ovaj čovjek koji se rodio iza oktobarske revolucije u 1917. On je svoj uzrast, odgoj, formiranje uma, duše prošao penjući se uz ljestve samo ovog sistema i gledanja na svijet, na ljude, zbivanja, vrednote. Njemu drugi sistemi nisu pristupačni da ih okuša, odvagne. Da li bi se ovdje moglo primijeniti: *ignoti nulla cupido?* — Ili: *nil volitum quin praecognitum?*

Mene sada posebno golicaju dva pitanja: je li sadašnji ruski radni čovjek zadovoljan materijalnom stranom svoga življenja, svojim standardom? I još više: da li je suvremeni ruski čovjek u sadašnjoj svojoj formi više čovjek negoli ostali ljudi?

Putujući Sovjetskim Savezom kao obični turisti i nepristrani promatrači, mogli smo uočiti da standard ruskog građanina nije velik. Radni čovjek ima prosječan prihod od 126 rubalja (nominalnu cijenu rublja već smo naveli). Koja je realna u odnosima ruskog tržišta, to je za putnike teško odrediti. Neki su promatrači skloni uvjerenju da je njegova realna vrijednost samo polovina od nominalne. To praktično znači da bi se srednji prihod radnika izjednačivao s prihodom naših istinski radnih ljudi u 1972. Da bi se stvorila stvarna slika, treba uzeti u obzir i privilegije s obzirom na relativno malu visinu stanarine, paušalno plaćanje plina, telefona, niske cijene prijevoza, hranu u poduzeću i slično. Pod pojam radnog ruskog čovjeka ulazi i seljak, jer i on je nužno zaposlen ili u kolhozu, ili u sovhozu, ili u tvornici, ili u drugoj javnoj službi. Privatnog sektora nema. A od okućnice, vrta, nemoguće je živjeti. To je samo simbolični ostatak privatnog vlasništva, koje je zakonom zagarantirano. U ovom svjetlu bilo je posebno osvježeno vidjeti neka sela između Moskve i Zagorska, dok smo autobusom putovali u nekadašnje duhovno središte

ruskog pravoslavlja. Kućice su tako lijepe, obojene zelenom bojom s bijelim ukrasima, uglavnom od drvene građe i u većini djeluju svježje. Oko kuće su mali voćnjaci, a pod nekima se zapaža okućnica.

Kad sa svih strana omjerim današnjeg ruskog čovjeka, onda s punim uvjerenjem izjavljujem da mi se nakon ovog puta u Sovjetski Savez i promatranja svega što sam imao mogućnosti vidjeti ukazao kao čovjek mnogo veći u svom čovječstvu negoli oni među kojima živim ili koje sam vidio u drugim zemljama. Ja samo izričem svoj sud.

Miljokazi nekadašnjeg kršćanstva i sadašnjost

Dok se Tupoljev spremao da se u sunčanom popodnevu 21. 9. 1972. spusti na kijevski aerodrom, udaljen od grada četrdesetak kilometara, u niskom letu pronio nas je uz sjevernoistočnu stranu Kijeva i darovao nam panoramu grada kao da je imamo na dlanu. Dnjepar je dijelio stari od novog grada. Sunce je zlatilo ponešto magličast pejsaž, iz koga su izronjavale zgrade, još više vitki zvonici, a osobit ugođaj pružala su oku pozlačena kubeta brojnih kijevskih crkava. Izgledala su poput nizozemskih tulipana u raskošnoj boji popodnevnog zlatila, iznikli iz sivkastog saga svete ruske zemlje. Taj me je prizor toliko zanio da ga nikad neću zaboraviti. On mi je na prvom koraku svratio pažnju na najbitniji sadržaj moga putovanja. Vozeći se u tromom autobusu do Kijeva, razmišljao sam o tom prvom pozdravu stare ruske stvarnosti i zaželio da što više prodrem u njegov aktualan bitni sadržaj.

Upoznavanje s Kijevom započeli smo iznad lijevog kanjona Dnjeptra, rijeke koja spaja mora istoka i juga u svom dugom hodu od preko dvije tisuće kilometara, nazvanom Jantarov put. Mlada Ukrajinka Nataša tumačila je ruski, a naša stalna pratilica Lenjingradanka Irina prevodila je na srpski početke kršćanstva u Ukrajini, odnosno u Rusiji. Pokazala nam je golemi spomenik velikog ruskog kneza sv. Vladimira, koji je nakon ženidbe s grčkom carevnom Anom postavio temelje kršćanstva 998. S golemim križem u ruci dominira Dnjeprom, starim Kijevom, Ukrajinom, Rusijom. Na ovo mjesto došao je sa svojim podanicima da primi kršćanstvo, da se krsti. Stara predaja kaže da je prije konačne odluke poslao tekliče po predstavnike zapadnog i istočnog kršćanstva i muslimanske zajednice. Odlučio se za pravoslavlje zbog ljepote i bogatstva istočne kršćanske liturgije. Ta predaja ovjekovječena je u crkvi sv. Andrije na velikoj slici pokraj ambona (prave katoličke propovjedaonice, koja nikad nije služila svojoj namjeni), crkvi izvanredne ljepote i sjaja, koju je sredinom osamnaestog stoljeća ostvario ruski arhitekt talijanskog podrijetla Bartolomeo Rastrelli. U istoj crkvi, na suprotnoj strani, slika istih dimenzija želi povezati i sv. Andriju s pokrštenjem Rusa u inspiraciji legendarnog zahvata.

Među kijevskim brojnim kršćanskim spomenicima izuzetno mjesto zauzima najstariji i najznamenitiji ruski samostan — Kievo-pečarskaja lavra, građena u dugom razdoblju od 11. do 18. st. Taj spomenik svetosti

i vjere, umjetnosti i bogatstva, pustinjaštva i samoodricanja, kršćanskih ideala i evandeoske trajnosti, nije lako opisati. Najmonumentalniju središnju crkvu srušili su Nijemci prilikom povlačenja. Ona se ne može obnoviti, jer nema originalnih nacрта. Gomila ruševina podsjeća na ratno divljanje. Lavra je sada muzej, kao i većina ruskih crkava i samostana. Posebnu zanimljivost predstavljaju podzemne izbe davnih hrabrih monaha iz 11. st. U njima su i danas sačuvana brojna tjelesa pobožnih redovnika, prirodno mumificirana. Živo svjedočanstvo kršćanske askeze i mistike! U tim otajnim ganutljivim hodnicima molitva nam je procvatela sama od sebe kao izraz bratskog poštovanja i preporuke nas i njihovih sunarodnjaka.

Nemoguće je obaći sve kijevske crkve. Ali Sofijski sabor nismo smjeli mimoći. Grandiozan mozaik Bogorodice s uzdignutim rukama i velikim milim očima nikad se ne može izbrisati iz sjećanja.

Vladimirski sabor je aktivna katedralna crkva, jedna od deset aktivnih crkava u tom gradu od nepuna dva milijuna stanovnika. I u njoj Marija, koja se izdiže iznad bogatog ikonostasa, zanosi posebnom ljepotom. Poput žive majke, u odijelu ljubičaste i crne boje, s posebnim majčinskim izrazom, kao da je upravo sada došla iz nebeskih visina. Njezino dijete u naručju diže ruke k svima i pozivlje sve k sebi.

Prvi put smo se navratili u predvečerje i prisustvovali pjevanoj jutrenji na staroslavenskom jeziku. Mali zbor od desetak žena i dvojice muškaraca pjevao je složno i proživljeno. Među pjevačima bila je i jedna djevojčica, ali nije pjevala. Posjetilaca je bilo oko dvjesta. Prema sudjelovanju u obredu moglo se razabrati da se tek jedna desetina aktivno uključila u obred. Među tim ženama bio je i jedan dječak, koji se poput njih često križao i naklanjao. Ostali su promatrali sa zanimanjem i poštovanjem. Sigurno je bilo dosta stranaca.

Navratili smo još jednom u istu crkvu. Bilo je podne. Ispred ulaza čekale su mlade majke s muževima za krštenje djece. Bilo ih je petnaestak. S njima su bili i mladi kumovi i kume. Stizali su taksijima. Poslužiteljice crkve, mahom odrasle žene, pregledavale su dokumente, tj. da li je u svemu udovoljeno građanskom zakonu, jer oba roditelja moraju dati izjavu pred građanskim forumom, upisivale u knjige i izvršavale formalnosti. Na vratima crkve pročitani smo da se krštenja djece obavljaju svaki dan u nekoliko određenih rokova. Kad smo napuštali crkvu, upravo je svećenik ulazio u lijepu krstionicu da obavi obred. Neke druge majke vodile su svoju odraslu djecu da poljube svete moći pred ikonostasom. A dok smo izlazili dvorištem, oko crkve čuvali su počasnu stražu brojni golubovi i golubice...

Slične doživljaje mogli bismo nizati i iz drugih pravoslavnih crkava, koje smo posjetili ili vidjeli u Sovjetskom Savezu, bilo u Tallinnu, Lenjingradu, Moskvi i putem za Zagorsk. Svagdje su dojmovi i veoma pobudni i veoma karakteristični. Ti sačuvani vidljivi spomenici svjedoče o bujnom cvjetanju i stvarnosti pravoslavlja u minulim stoljećima i skromnim ostacima u današnjosti. Koliko je ta vjera bila životno aktivna i sadr-

žajna u proteklim stoljećima, koliko je ona živa i djelotvorna u sadašnjem trenutku, to nije moguće naprečac odvagnuti. Činjenica je da je živjela i da još živi. Proricati budućnost u konkretnom slučaju nije moguće. Mogli bismo nizati refleksije na temelju trenutačnih doživljaja i utisaka, ali to je uvijek pretežnim dijelom izraz subjektivnih utisaka, što je podložno mijeni i nesigurnosti.

Izlet u Zagorsk, nekadašnje središte ruskog pravoslavlja i sveruskog patrijarha, koje je bilo obuhvaćeno našim utanačenim programima, nije donijelo one rezultate koje smo očekivali. To su danas *reliquiae reliquiarum*. Troička lavra bl. Sergija, utemeljitelja samostana, igrala je značajnu ulogu u nacionalnoj i duhovnoj povijesti ruskog naroda od svog utemeljenja sredinom četrnaestoga stoljeća pa sve do prve četvrti našeg stoljeća. I unutar samih zidina i izvan njih su mnoge i veoma lijepe crkve, pune umjetnina. Troička je, doduše, od dima svijeća gotovo u svom interieru stradala. U sredini dvorišta izvija se jedan od najljepših zvonika Rusije. Tu je i jedan od malobrojnih samostana ruskih monaha. Danas ima oko pedesetak samotnika. Djeluju prestaro, mnogo više negoli pomalo ruini-rane zgrade i crkve. Susreli smo nekolicinu i promatrali njihove kontakte s posjetiocima, prisustvovali opijelu za mrtve, pohvali nad grobom blaženoga Sergija.

U Zagorsku je i jedan od tri teološka instituta, koliko ih još ima u cijelom Sovjetskom Savezu. Sada je ondje oko dvjesto redovitih i izvanrednih studenata. Patrijarh više ne stanuje ovdje. On rezidira u Moskvi. Na dan našeg posjeta, u ponedjeljak, susreli smo male skupine ruskih pobožnih vjernika. Osim crkava detaljno smo uz stručno vodstvo »Inturistova« domaćeg tumača pogledali izložbu ruskih ikona, koja je veoma zanimljiva, i izložbu etnografskih ruskih predmeta i odijela. Iako je Zagorsk uz Khotovo proizvođač pravih ruskih suvenira, nismo mogli ništa vrednije uzeti kao spomen na centralnu točku ruskog duhovnog žarišta. Poznato je da se u Rusiji po crkvama mogu prodavati samo male voštane svijeće. Nadali smo se da će bar ovdje biti mala iznimka.

Stanje Pravoslavne crkve u Rusiji i svih ostalih vjeroispovijesti dobro nam je poznato iz brojnih ruskih i stranih dokumentarnih publikacija. Nakon vidnog deklinija poslije svršetka prvog svjetskog rata do početka drugoga, upravo u ratnom vihoru dolazi do znatnog poboljšanja, kad je ruski patrijarh pozvao vjernike na obranu domovine. U trenutku Staljinove smrti u Rusiji je bilo više od dvadeset i dvije tisuće aktivnih crkava s nešto više angažiranih svećenika. Takvo je stanje potrajalo sve do 1959. Za vrijeme Hruščova, koji je izvana davao sliku nekakvog »ekumenskog, dijaloškog sugovornika«, stvari su se opet počele vraćati na staro stanje. Današnja je bilanca mršava: oko sedam i po tisuća otvorenih crkava za bogoslužje s otprilike istim brojem dušobrižničkog klera. Te brojke obuhvaćaju sve vjeroispovijesti u Sovjetskom Savezu, a ne samo pravoslavnu. Tako su, na primjer, u Lenjingradu aktivne: 15 pravoslavnih crkava, 1 katolička, 1 muslimanska mošeja, 1 židovska sinagoga i 1 crkva pravoslavnih raskolnika, koji su se odijelili od matice crkve u 17. st.

Lenjingrad ima danas oko 4 milijuna stanovnika. U Moskvi je 40 otvorenih crkava, od toga 2 katoličke. Moskva je danas 8-milijunski grad. S obzirom na cjelokupan broj stanovnika Sovjetskog Saveza jedna bi crkva i svećenik dolazio na najmanje trista tisuća ljudi. U gradovima na dvjesta tisuća, bar u onima koje smo posjetili. Komentar tim usporedbama nije nipošto potreban.

Razumljivo da nas je i bez ikakve »ekumenske« usmjerenosti zanimalo stanje katoličke i ostalih kršćanskih vjeroispovijesti u Sovjetskom Savezu. Nije mi nikako shvatljivo zašto se nismo svratili u Litvu, koja je pretežnim dijelom katolička zemlja, a pogotovo zbog sve učestalijih vijesti o sukobima između viđenijih katoličkih predstavnika i službene vlasti. Pogotovo kad smo prema planu boravili po dva dana u druge dvije baltičke zemlje — u Letoniji i u Estoniji.

Prvi dan boravka u Rigi bio je nedjeljni dan. Razgledajući stari grad, nekad glavnu i veliku protestantsku crkvu sv. Petra s njenim pijetlom na tornju, obojenim s jedne strane zlatom, a s druge tamno, da bi predskazivao dobro i loše, slušajući lijepe priče o postanku jantara i o riječnoj vili, koja svako malo vremena izvireuje da vidi da li je grad dovršen, s nakanom da ga poplavi, neosjetno smo došli do katoličke katedralne crkve sv. Jakova. Crkva je iz početka 13. st. s jedinim gotskim zvonikom od 80 m. Otkako je iza 1940. katedralna crkva pretvorena u koncertnu dvoranu, ova je postala biskupskom, pa dosljedno, i aktivnom.

Iako nismo znali da je katolička, očit znak za to bio nam je kad smo pred ulazom vidjeli ženu gdje poslužuje krunicama skromne kvalitete, malim plastičnim križićima i nekakvim sitnim škapularima. Moj nerazdjeljivi suputnik na tom putovanju kolega Danijel i ja ušli smo u crkvu i našli je prilično ispunjenu ženama, koje su skladno pjevale pred izloženim Sakramentom. Mladih i muškaraca nismo primijetili.

Poslije podne oko četiri sata vratili smo se u istu crkvu radi celebracije. Tako smo se dogovorili sa svećenikom crkve. Svi smo katolici bili na okupu. Težak je bio dojam ove mise, odslužili smo je iza zatvorenih vrata. Crkva ne djeluje ni kao stara ni kao nova. Uredna je i skladna.

Koncert u nekadašnjoj katedralnoj crkvi nije nam dopustio da započnemo razgovor s kolegama u crkvi sv. Jakova. Ostavili smo ga za kasnije. Gotovo je nevjerojatno da je nekadašnji Domski sabor, zdanje iz početka 13. st. sa zvonikom od 95 m, bio ispunjen, i to pretežno mladim svijetom. Francuski virtuoz izvodio je djela Bacha, Mozarta, Vivaldija, svoja i drugih. No to nije bio glavni interes našeg posjeta. Htjeli smo vidjeti i razmotriti nekadašnju glavnu katoličku crkvu, koja sada isključivo služi u koncertne svrhe. Oltari su uklonjeni, propovjedaonica je ostala i po koji reljef, na jednoj vitraži ostalo je Srce Isusovo. Impozantne orgulje dominiraju cijelim prostorom. Izrađene su prekrasno. Gotovo je nevjerojatno da imaju sedam tisuća cijevi veličine od 13 mm do 10 m, 127 registara, 4 manuala. Motor koji ih pokreće snažan je 6000 Kw.

Nakon koncerta navratili smo ponovno u crkvu sv. Jakova i prisustvovali proslavi nedavne svetkovine sv. Mateja. Misa je bila na latinskom jeziku, stare ceremonije prije liturgijske reforme s još brojnijim poklecanjima. Poslije mise je bio svečan prizor. Ophod po crkvi djevojaka u bjelini i zastava, koje su nosili muškarci urešeni lijepim trakama. Jedan od barjaktara bio je i naš suputnik Franc Turk. Na kraju večernjeg obreda svećenik je tri puta pjevao: Spasi, Gospodine, svoj puk. Blagoslovi one koji te blagoslivaju.

Razgovor s celebrantom poslije mise i s njegovim pomoćnikom nekako nije mogao krenuti. Potvrdio nam je da je to katedralna crkva, da u Rigi ima biskup Julijan od kojih 75 godina, da će uskoro u Rimu biti zaređen pomoćni biskup. Uvjeren je da je vjera neuništiva . . .

Na večernjoj misi u Rigi bilo je prisutno oko 300 osoba. Jedna četvrtina bili su muškarci. Djece i omladine nije bilo.

Letonija ima oko dva i po milijuna stanovnika. Katolika je jedan milijun.

U Estoniji je slika sasvim druga. Od milijun i po stanovnika tri četvrtine su Estonci, gotovo svi luterani. Katolika je samo tri tisuće, u Tallinnu dvije, a u Tartu jedna tisuća. Petina stanovništva je ruskog porijekla, pravoslavne vjere, 90 vjerskih zajednica.

Katolička crkva u Tallinnu nije osobitog vanjskog izgleda, djeluje zdepasto, četverouglasta je. Na njoj piše: *Hic vere est domus Dei et porta coeli, aedific. MDCCCLIV, renov. MDCCCXXIV*. Nekad je to bila dominikanska samostanska crkva. Uz nju je veliki samostan. Danas je sve to spomen. Prvi dan nismo imali sreće da pronađemo župnika, a crkva je bila zatvorena. Drugi dan poslije podne u slobodnom vremenu navratili smo se prof. Perko i ja da to još jednom pokušamo. Slučajno opazismo zvonice na ulaznim vratima crkve i nakon četverokratne zvonjave osjetismo zvon ključeva, škripanje brave, a pred nas iskrsne omalen čovjek u civilnom odijelu, šezdesetih godina, ponešto proćelav. Na prvi mah sam pomislio da je Poljak i dijelom pogodio — zaista je to po majci, a po ocu je Litvanac. Sam živi tu i već dugo služi talinsku katoličku zajednicu, koja je šarolikog sastava: Poljaci, Nijemci i Litvanci. Propovijeda u sva tri jezika. Njegovi vjernici nisu previše revni. Od dvije tisuće dođe ih redovito nedjeljom oko 150 na službu Božju. Za Božić i tri puta toliko. U crkvi obavlja nesmetano obrede, dijeli sakramente, propovijeda, podjeljuje prve sakramente djeci, ako ih roditelji dovoljno pouče. Od njega smo doznali da u sjemeništu u Rigi sada uči dvadesetak svećeničkih kandidata. Ekumensko unutrašnje gibanje gotovo je neprimjetno. Prijateljski odnos. Službena katolička strana kao da nije sklona nekom užem ekumenskom povezivanju. Možda rezultat lokalne prakse?

Pogledali smo tu crkvu s tri lađe u imitaciji zakašnjele gotike. Posvećena je sv. Petru i Pavlu. Iznad glavnog oltara je slika Marijina uznesenja,

jer je Marija zaštitnica baltičkih zemalja. U desnoj lađi zapazili smo vrijednu umjetničku sliku Isusova uzašašća na nebo. Crkva djeluje veoma svježe, sve je obnovljeno, čisto, skladno, lijepo, urešeno cvijećem. Vjerskog tiska nema. Male molitvenike i katekizme dobiju iz Rige.

Domaćin nas je pozvao da dođemo celebrirati. Neće biti zatvorena vrata kao u Rigi. Zbog odlaska to nismo mogli ostvariti. Otišli smo raspoloženi, a Marijin omanji kip na izlazu ispratio nas je majčinskim pozdravom.

U Tallinnu smo imali priliku sresti dva predstavnika luteranske crkve, jednog pastora i luteranskog biskupa cijele Estonije. Ovaj posljednji bio je planiran od »Inturista«, a drugi je došao sretnom okolnošću posjeta crkvi Duha Svetoga.

Mladi pastor pokazao nam je svoju crkvu, jednu od pet luteranskih crkava u Tallinnu. U njegovoj je crkvi katolički poliptički oltar velike umjetničke vrijednosti iz 1483., djelo umjetnika Bernta Notkea, najljepši gotički oltar u Estoniji. Prizori sa strana jesu iz života sv. Elizabete. Cijela crkva je puna umjetnina: propovjedaonica, službene lože, Biblija pauperum u slikama. Ta crkva posjeduje i najstarije zvono, koje zvoni svima bez razlike. Njegova vjerska zajednica ima oko tisuću vjernika. Ostale četiri su veće, stoga u njima rade i po dva pastora. Na svoju crkvu plaća godišnje tisuću rubalja poreza. Otvoren je i pristupačan u svim pitanjima, njemački govori bez ikakve poteškoće. To je bio najbolje obučeni čovjek kojega sam susreo u trinaest dana u Sovjetskom Savezu. Ima nešto više od trideset godina.

Istu otvorenost u saobraćaju i neupadnu srdačnost doživjeli smo u istom gradu pri susretu s luteranskim biskupom Alfredom Toomingom. Šezdesetogodišnjak, srednje veličine, više mršav negoli debeo, malo hrom, živ i dostojanstven, razgovarao je s nama koliko smo htjeli i o svemu što nas je moglo zanimati. On je odgovoran za luteransku crkvu u cijeloj Estoniji. Upravlja preko konzistorijuma sa 140 vjerskih općina. Pastora (među njima i dvije žene) ima nešto preko stotinu. Njima se pridružuje i oko tridesetak laičkih propovjednika. Na teološkom institutu u Tallinnu, koji je osnovan 1945., studira trideset i pet đaka. Biskupija ima četrdesetak crkava, jednom se koristi zajedno s pravoslavicima, a jednom zajedno s baptistima. Ima i petnaest filijalnih bogomolja. Građanska vlast smatra da osnutak novih vjerskih zajednica zasad nije potreban. Znatan dio vjernika je aktivan. To osobito vrijedi za roditelje koji vode djecu u crkvu. Posljednjih godina porastao je interes za vjeru među studentima i radnicima. Veoma je zanimljivo da jedan mladi inženjer studira na teološkom institutu i radi u svojoj struci kao namještenik.

Crkve su u Sovjetskom Savezu, kao što je poznato, sve odreda državno vlasništvo. Izdržavaju se same i popravljaju se same. Ako su spomenik kulture, država pomaže popravak do pedeset posto. S djecom i s omladinom do 18 godina Crkva nema nikakva kontakta.

Pastori su u Estoniji veoma revni. Bave se svojim poslom, a rijetko rade u drugim zvanjima. Žene pastora obično orguljaju po crkvama. Estonska luteranska crkva učlanjena je u pet međunarodnih crkvenih organizacija. Sudjeluje u ekumenskim kontaktima.

Još jedan susret bio je vrijedan pažnje. U Lenjingradu smo lako saznali za katoličku crkvu, jedinu u tom velikom gradu. Dva dana smo u njoj celebrirali, ali ne iza zatvorenih vrata. U petak je na našoj misi bilo oko četrdesetak žena, a u subotu polovina manje. Crkva je prostrana i lijepa, tri oltara, glavni od bijelog mramora sa slikom predaje ključeva sv. Petru. S desne strane je kip Srca Isusova s križem i natpisom: U ovom ćeš znaku pobijediti. S lijeve je Marija. Za tu se crkvu plaća godišnji porez od tri tisuće rubalja. Uz crkvu je omanji zvonik. Vanjski izgled je lijep. Da je ta crkva u Lenjingradu poznata, posvjedočio nam je i taksist, koji je našu riječ: »Za katolički sabor!« — odgovorio: »Dobro, poljski sabor«. Razlog je tome što su mnogi katolici poljskog podrijetla.

Litavski svećenik Josip Pavilonis služi lenjingradsku katoličku zajednicu već sedam godina. Vjernika ima oko pet tisuća. Misu govori na latinskom prema starom obredu, a propovijeda ruski i poljski. Vjernici su mu prilično revni, oko tisuću njih redovito dolazi u crkvu. Brinu se za sve materijalne troškove. Svećenik plaća porez na darove. Poslužitelj-sakristan postavljen je od države. Riga je daleko, pa župnik rješava sve prema potrebi, celebrira i više puta nedjeljom, a nekad i u radne dane. Nije se iznenadio novim obredima naše mise i narodnom jeziku. Žene drže red i čistoću u crkvi. Puna je cvijeća. Lijep kor i orgulje. Sve odiše novinom, mladošću, svježinom, životom, svjetlom. Oba dana bio je katafalk pred pričesnom ogradom, ali ukusan, platno i četiri svijeće.

Prosječno godišnje u Lenjingradu katolički župnik obavi pedesetak krštenja. Vjenčanja kao da i nema. Kroz sedam godina najviše dvadesetak, a duhovno zvanje nijedno. Katoličkih redovnika i redovnica nema. Ekumenski kontakti su jedino u rijetkim posjetima i prijateljskim odnosima.

Osokolila nas je riječ na rastanku: posljednjih godina je bolje. Isto tako i odgovor talinskog luteranskog biskupa, kad smo ga pitali što misli o budućnosti kršćanstva: kršćanstvo će uvijek biti. Nije bitno da li je to na jednoj ili drugoj strani svijeta. Mi jesmo!

Nova vjera ateizma, apoteoza Čovjeka?

Fenomen omasovljivanja ateizma, posebno službenog, uvijek mi je nametao slutnju: nije li to formiranje »religije ateizma«, svojevrsna »apoteoza čovjeka« kao takvog? Da li sam promatrajući zbilju Sovjetskog Saveza u ovom pravcu pronašao potvrdu ili protivno?

Pažljivom putniku kroz sovjetske gradove koje smo posjetili napadno upada u oči neobično poštovanje prema Lenjinu kao učitelju, koji je svojim svjetlom obasjao i usrećio sovjetske narode, a u perspektivi to ima donijeti cijelom svijetu. On je revolucionar najvećeg dometa, ali to je uklopljeno u njegovu trajnu učiteljsku misiju. Zato je njegova riječ posebnog, sveiscrpnog značenja. Ona nikad ne blijedi. Njegova je nauka neprevarljiva. On u sebi nosi ono najviše za čovjeka i po njemu. On je prvi i jedini. Njega ne može nitko natkriliti. Njegova je prvotno sva zasluga. U nj se unose svi kasniji uspjesi. Zato su njegova djela nakladom nadvisila sva druga izdanja na svijetu, njegovi se citati nalaze svugdje u Sovjetskom Savezu. Njegovi kipovi su na bezbroj mjesta i najistaknutiji, portreti su svugdje. On je prisutan na svakom koraku, on je trajno živ i zrači na sve strane. Mjesta povezana uz Lenjina sveta su mjesta za sovjetskog čovjeka.

Kad sam sudjelovao u povorci da posjetim Lenjinov mauzolej na Crvenom trgu i promatrao kilometarske povorke Rusa i stranaca, koje dnevice satima čekaju da mogu odati najvišu počast Lenjinu, kad sam promotrio pedantni ceremonijal, počasnu i budnu stražu, sav ambijent, uza sve prisutne suprotnosti (na istom trgu veličanstvene crkve i u njima neki od carskih grobova, neposredno iza mauzoleja Staljinov grob i urne njegovih žrtava), nisam se mogao oteti dojmu: pa to je pravi kult, to je apoteoza Čovjeka, formirana religija ateizma. Je li to nadomjestak ruskog kršćanstva, religije uopće? I tada sam se sjetio jednog članka, koji je izišao u *L'Osservatore Romano* 23. 8. 1924., a prenio ga je *Slovenec* 27. 8. 1924., br. 195, str. 2. Članak je napisao francuski novinar, katolički svećenik. Evo što on piše: »Nedavno je objava Lenjinove oporuke ponovno obratila pažnju cijeloga svijeta na tu sasvim neobičnu ličnost, koja iz masivnog i pravog mauzoleja u Moskvi još uvijek gospodari događajima u toj zemlji. Komentari, koji su slijedili iza te objave, naveli su me da pružim vašim čitaocima stranice moga skromnog dnevnika, koje mogu poslužiti za bolje poznavanje misli znamenitog osnivača ruskog komunizma.

Upoznao sam Lenjina prije mnogo godina u Parizu i naši osobni odnosi, koji su izvirali iz našeg zajedničkog novinarskog poziva, bili su veoma česti i srdačni. Nekoliko mjeseci prije njegove smrti htio sam još jedanput posjetiti staroga druga pa sam doputovao u Moskvu. Lenjin me je primio u svojim posebnim prostorijama u Kremlju sa svom ljubaznošću te me je odmah pozvao da ga što češće posjetim. To sam mogao učiniti bez posebnih poteškoća jer osim Lenjina nitko nije znao da sam svećenik. Povrh toga Lenjin mi je pribavio odlične isprave.

Po starom običaju naši razgovori nisu bili toliko konverzacija koliko rasprava, u koju sam se to radije upuštao jer je Lenjin sačuvao svoju nekadašnju jednostavnost i iskrenost, tako da me je više podsjećao na

prijatelja i novinara nego na autora jedne od revolucija u povijesti. Na tim intimnim sastancima, kad smo bili sasvim sami, imao sam utisak da je možda on, kojega su slikali kao krutog tiranina, bio i sam žrtva svoje socijalne koncepcije . . .

Doista mi se njegov značaj, usprkos svemu i svima, razotkrio uistinu blagim, kako sam ga bio upoznao u Parizu, jer je blagost osobitost ljudi koji su mnogo trpjeli. On je poznao gorčine mnogih progona, deset godina izgnanstva u Sibiriji, progonstvo u inozemstvu, bijedu. Stoga mu nije bilo teško razumjeti i suosjećati s nesrećom drugih. Ali na drugoj strani ideja, koja je postala njegovo poslanje i razvila se u poseban politički misticizam, što je vlastitost njegova naroda, gušila je u njemu čuvstva osobnoga čovjeka i davala slobodne ruke vođi, koji je — po njegovu mišljenju — bio određen da na taj način spasi čovječanstvo, da na čitav svijet proširi sovjetski sistem, o čijoj je vrsnoći bio najiskrenije uvjeren.

— Što hoćeš? — rekao mi je jednoga dana. I meni je samom odvratno da mi Sovjeti moramo silom upotrebljavati najradikalnija sredstva, da iz našega naroda odstranimo sve elemente koji su protivni našem programu. S njima se ne može umovati kao ni sa šarkom koja te hoće ujesti. Ali previše je takvih koji iz neznanja ili izopačenosti ne mogu pojmiti nužnosti da žrtvuju svoje preobilje na korist velikoga mnoštva, koje ništa nema. Zato je potrebno nemilosrdno izvlastiti sve koji se suprotstavljaju.

— Gledaj, rekao mi je drugi put, čovječanstvo neizbježno koraca prema sovjetizmu . . . To je samo pitanje vremena. Za sto godina neće biti drugog oblika vlasti među civiliziranim narodima. Unatoč tome mislim da će među razvalinama sadašnjih ustanova još živjeti katolička hijerarhija, jer sistematski odgaja one koji su određeni da vode druge. Biskup se ili papa ne rađa kao što se dosad rađao knez, kralj ili car. Tko hoće postati vođa ili vladalac u Katoličkoj Crkvi, mora prije dokazati svoje sposobnosti. U toj mudroj ustanovi je moralna snaga katolicizma, koja zato već dvije tisuće godina odolijeva svim olujama te ostaje i ubuduće nesavladiva.

Moć tvoje Crkve je skroz moralna i nije nasilna. Zato vidim — zaključio je Lenjin odlučnim glasom — do sto godina samo jedan oblik vlasti, sovjetizam, i samo jednu vjeru, katoličku. Tvoj će se ideal obistinuti, kao i moj . . . Šteta samo što nas više neće biti . . .

— Lenjine, odgovorio sam mu ganuto, nemaš pravo, bit ćemo također i nas dvojica. I mnogo prije negoli za sto godina vidjet ćemo u drugom životu ostvarenu pravu jednakost u pobjedi katoličke istine.

Zašutio je zamišljeno. Od potpunog racionaliste nisam mogao očekivati potvrdu, a od uljudnog čovjeka, kakav je bio, također ni poricanje.«

Razmišljajući o tome prolazio sam pokraj Lenjinova balzamiranog tijela. Učinio mi se živ i kao da još uvijek uči. Pomislio sam: da li su ga svi nasljednici dobro shvatili? Sam sebi rekao sam: šteta što je tako brzo nestao, možda bi ipak sve krenulo posebnim tokovima?

Odlazio sam s Kremlja uduben u te misli. Nije me zanimao ni carski top, ni carsko zvono. Pitao sam se: da li bi Lenjin pristao na taj kult, koji mu se iskazuje? Preletio sam jednom misli brojna memorijalna groblja, koja su izrežirana poput hramova, kamo se hodočasti, gdje gori vječna vatra, gdje mladenci dolaze da polože cvijeće, a glazba svira. Sjetio sam se groblja u borovoj šumi kraj Tallinna, gdje nema nikakvih humaka, samo natpis. Na jednoj sam pločici našao križić. Zazvučale su mi riječi tumača: mi smo dio prirode, s njome živimo, mijenjamo se i nestajemo. Zašto se bojati smrti? — to je poruka ovog groblja. Iskrsao mi je u svijesti kult Revolucije. I opet sam sebe potresao pitanjem: je li to nova religija?